

निगमागमीयं संस्कृतिदर्शनम्

इति प्रश्नस्योत्तरमुखेन—

नादः सूक्ष्मः कला कालरागयुग्मे सपूरुषे ।

स्थूलः पञ्चकलो नादः पञ्चतत्त्वाश्रयो मुने ॥

प्रधानादिचतुर्गुण्यनिधिबिन्दुश्चतुष्कलः ।

गर्वे मनोमुखा देवा बुद्धौ भावादयः स्थिताः ॥

पञ्चमन्त्रतनुर्देवः स्थितस्तन्मात्रपञ्चके ।

सूक्ष्मभूतेषु मन्त्रेशा मन्त्राः स्थूलेषु संस्थिताः ॥ इति,

(विद्या० १३।१९५-१९८)

सादाशिवे पवित्राङ्गसकलादिपरिच्छदः ।

देवः सदाशिवो बिन्दो निवृत्त्यादिकलेश्वराः ॥

नादे ध्वनिपतिः शक्तो सर्वशक्तिमतां वरः ।

योनिर्विश्वस्य वागीशाः पतयः परतः शिवः ॥ इति,

(विद्या० १३।१६०-१६२)

भूमिप्राधानिकग्रन्थिविद्याबिन्दुकलादिषु ।

गुणकारा दशाद्याः स्युनदिकोटेरधो मुने ॥ इति,

(विद्या० १३।१७७)

एवं मन्त्रेशमुख्येषु विशत्स्वभिमतं पदम् ।

विद्यामति सदातत्त्वं तद्विन्दुर्वैन्दवं ध्वनिः ॥

नादमति परा शक्तिः शक्तिमीष्टे स्वयं हरः ॥

(विद्या० १३।१९१-१९२)

इति च तत्रत्यानि वचनानि प्रसङ्गेऽस्मिन्नवधेयानि । एतेषामर्थस्थतत्रैव वृत्ती
दीपिकायां च द्रष्टव्यः ।

बिन्दुनादात्मकैर्देहेः शान्तैश्च शिवसम्भवेः ।

अतीतस्तु भवेद् देवो निरञ्जनः परः शिवः ॥

इति त्रिकसारवचनं चाऽत्र स्मर्तव्यम् ।

एवमत्र महामाया-कुण्डलिनी-नाद-बिन्दुशब्दा बहुधा व्याख्यायन्ते ।
वचन तेषां पर्यायता, अन्यत्र कार्यकारणभावः, इतरत्र च तेषां प्रत्येकं स्वतन्त्रं
सर्वोपादानत्वं वर्ण्यते । मातृकामु, जपविधौ, नादानुसन्धानप्रक्रियायाम्,
षडध्वान्तःपातिषु भुवनेषु च नाद-बिन्दुशब्दो बहुधा व्याख्यातो । दिङ्मात्रमत्र
प्रदर्शितम् । विस्तरस्त्वाकरेषु द्रष्टव्य इति शम् ॥

5

सात्वतीयो योगः

आगमग्रन्थेषु संहिताग्रन्थेषु च 'ज्ञान-योग-क्रिया-चर्यात्मिकः पादविभागो'
दृश्यते, किन्तु त्रिरत्ननाम्ना प्रख्यातासु सात्वत-पीठ-चर्याख्यासु, पाञ्चरात्र-
संहितासु तन्नास्ति । अथापि ज्ञान-योग-क्रिया-चर्यापादेषु प्रतिपादिताः सर्वे
विषयाः संक्षेपेण विस्तरेण वा प्रकरणबद्धा विप्रकीर्णा वा तासु विद्यन्त एव ।
सात्वतसंहितायां योगशास्त्रस्य प्रतिपादका अंशाः प्रायः सम्पूर्ण ग्रन्थे विप्रकीर्णा
विद्यन्ते । तान् संगृह्यात्र किमप्युच्यते ।

"वासुदेवेन सङ्कर्षणायोपदिष्टमेकायनश्रुतेः सूत्ररूपं भगवत्प्राप्त्येको-
पायभूताभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगरूपकर्मविचारेः" परब्रह्मविभवरूप-

१. अत्र २९ पृष्ठस्या प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. अत्र २९ पृष्ठस्या द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. अत्र २९ पृष्ठस्या तृतीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. अभिगमनम्, उपादानम्, इज्या, स्वाध्यायः, योगः इति पञ्चानां भगवत्कैङ्कर्यरूपाणां
कर्मणां प्रत्यहमनुष्ठानार्थं प्रतिनियताः पञ्च कालाः शास्त्रेऽस्मिन् यतः सन्ति संविभक्ताः,
अतः पञ्चरात्राह्वयमिदं शास्त्रमिति मन्तव्यम् । "तैरिष्टः पञ्चकालोऽहंरिरेकान्तिमि-
नरैः" (१२।३३६।४६), "तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानस्मिन्" (१२।३३७।
३०) इत्येवं नारायणीयोपाख्यानेऽपि स्मर्यन्ते पञ्चकालाः पञ्चयज्ञा वा इमे । श्रूयते
च शतपथब्राह्मणे (१३।६।१) पाञ्चरात्रसत्रम् । वैदिके वाङ्मये रात्रिशब्दो वर्ततेऽहो-
रात्रस्य वाचकः । तदनुसारं पाञ्चरात्रसत्रमिदं पञ्चभिरहोरात्रैः सम्पादनीयं स्यात् ।
अत्र चैकमेवाहोरात्रं पञ्चसु कालेषु विभज्य तत्र भोगं निज्यते । कालसंकोचेऽस्मिन्
किं कारणमिति न जानीमः, पाञ्चरात्रसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं त्वत्रैव निहितमिति वयं
मनामः । "पञ्चकालरतश्चैव पञ्चरात्रार्थवित्तया" (१६।९) इति जयाख्यवचने पञ्च-
कालपञ्चरात्रयोः पृथङ् निर्देशान्नैतत्संभवतीति पाञ्चरात्ररक्षासम्पादकः श्रीदुरैस्वामि-
महोदयः स्वकीये संस्कृतोपाध्याये (पृ० ३९) प्रतिपादयति । तन्न विचारचारु,
पञ्चरात्रार्थविदेव पञ्चकालरतो भवतीत्येतत्प्रदर्शनाय तत्रोभयोरप्येतयोः पदयोः
प्रयोगस्यावश्यकत्वात्, पञ्चरात्रशास्त्रं जानाति, तदनुसृतमाचरतीति जयाख्यवचन-
स्याभिप्रायत्वात् ।

ब्रह्मविचारैश्च गर्भितं 'पञ्चविंशतिलक्षणं सात्वतं तन्त्रम्' (पृ० १) इति हि भाष्यकारोऽलक्षिज्ञभट्टो ग्रन्थारम्भ एव वदति । सात्वतोऽयं क्रियामार्गः शुद्धमार्ग इत्यपि स प्रतिपादयति (पृ० ३) । एतच्च पाञ्चकालिकं धर्मानुष्ठानं भागवतस्य विहितम् (पृ० १०७) । शुद्धः क्रियामार्गो हि कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिनाम्नां चतुर्विधानां भगवत्प्राप्त्युपायानां मध्ये प्रथमः कर्मयोगनाम्नाऽप्यभिधीयते (पृ० ३०) । तदेतस्य पञ्चाङ्गस्य शुद्धस्य क्रियामार्गस्य विवरणमत्र षष्ठे परिच्छेदे विस्तरेणोपलभ्यते । योगस्तस्यान्तिममङ्गं भवति । सोऽयं योगोऽत्र "समुत्थायाध्वरात्रेऽय" (६।१९३) इत्यादिना "ब्रह्म सम्पद्यते तदा" (६।२१४) इत्यन्तेन ग्रन्थेन षष्ठे, "मन्त्रमाराधयेद् येन विधिना" (१७।१५) इत्यादिना "हृदि विन्यसेत्" (१७।२७) इत्यन्तेन ग्रन्थेन सप्तदशोऽन्यत्र च यथाप्रसङ्गं वर्णितः । तथाहि—अध्वरात्रे समुत्थाय जितनिद्रो जितेन्द्रियः साधकः कमण्डलुस्थितेन वारिणा समाचम्य गुरुं देवं च नमस्कृत्य अजिनासने समुपविश्यानिरुद्धाख्यादि-

१. पञ्चविंशतिलक्षणमिति विशेषणेन सात्वततन्त्रस्य पञ्चविंशतिपरिच्छेदात्मकत्वमेव भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति निश्चप्रचम् । एवं च डॉ० देनियलस्मिथमहोदयस्यापूर्णयं संहितेति कथनं नैवोचित्यपदवीं भजते ("ए डिस्क्रिप्टिव बिब्लिओग्राफी आफ द प्रिण्टेड टेक्स्ट्स आफ द पाञ्चरात्रागम" इत्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमभागस्य ५३४-५३६ पृष्ठान्यवलोकनीयानि) ।

२. "तान् सात्वते क्रियामार्गे मद्वाक्याद् याहि योजय" (१।१७) इति सात्वतवचनस्य अद्यावधि निवृत्तिपरायणान् मुनीन् सात्वतशास्त्रोदिते शुद्धे क्रियामार्गे प्रवृत्तिप्रवणे योजयेत्यभिप्रायो ज्ञेयः । क्रियामार्गोऽयं क्रियायोगपदेन पातञ्जलयोगसूत्रे व्याख्यातः— "तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" (२।१) इति । अयम्—"समाधिभावनार्थः क्लेशतनुकरणाथश्च" (२।२) भवति । सात्वतप्रदक्षितोऽन्तर्योगी हि समाधिभावनयैव निष्पद्यते । यद्यपि—"क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः" इति भागवत-भावायदीपिकाकारवंशीधरोद्धतवचनानुसारं सर्वे क्रियायोगाः संसृतिहेतवो भवन्ति, तथापि—"तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः" (१।२।८) इति श्रीमद्भागवतीयं साक्षाद्वचनमेतत् कर्मणामपि मोक्षप्रदत्वं साधयति । तथाहि व्याख्याकारः श्रीधरः—"कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः" इति व्याख्यातवान् । "कर्मणां मोक्षसाधनत्वम्" इति पदरत्नावलीकारो विजयध्वजः, "भगवत्सेवापरत्वेन मोचकत्वमेव भवति" इति च गिरिधरो बालप्रबोधिनीकारः । एवं च सात्वतोक्त-कर्मणामपि मोक्षसाधनत्वं सुतरां सिद्धयति ।

३. 'अजिनासने' इति "बेलाजिनकुशोत्तरम्" (६।११) इति भगवद्गीतावचनं स्मारयति ।

मन्त्रचतुष्केण संहारलक्षणं न्यासं कुर्यात् । आपादाजानुपपन्नमनिरुद्धाख्यम्, जानुमण्डलान्नाभ्यन्तं प्रद्युम्नाख्यम्, नाभेरकण्ठदेशं साङ्ख्यं, आकण्ठदेशाद् ब्रह्मरन्धान्तं च वासुदेवाख्यमित्ययं वर्तते मन्त्रचतुष्टयस्य संहारक्रमेण न्यास-विधिः । ततोऽभिमतेन पद्यासनादिनाऽऽसीनः स्वात्मनि चातुरात्म्याभिमानं समाश्रयेत् । वक्षसा समं कायशिरोधीवं सन्धाय साधकेन स्वीया विनिमीलित-प्राया दुग्नासाग्रगता, जिह्वा तालुतलस्था, दशनावली सान्तरे, ओष्ठपुटावी-षल्लग्नौ च विधेयी । द्वे बाहुकूपरे नाभौ, हस्तौ च ऊरुमध्यप्रदेशयोर्वामदक्षिण-क्रमेणाधरोत्तरयोगेन स्थापनीयो । एवं स्वविग्रहं योगपट्टेनाचलं सन्धार्य, अपानदेशं संकोच्य, अवर्णहीनेनालक्ष्यभूतिना हार्णेन तमुपरिष्ठाद् विकासयेत् । तेन च विषयान्तर्निविष्टं चित्तं समाहृत्य वृद्धिलीनं कुर्यात् । ततो मन्त्रैः सहान्-त्मानमात्मना समादधीत ।

१. अङ्गन्यास-करन्यासादयः सात्वतायां तत्र तत्र विवृताः । सप्तदशे परिच्छेदे तद्विवरणा-वसरे (पृ० २९५) भाष्यकारः—"व्यापारो मानसो ह्येव न्यासाख्यो यद्यपि स्मृतः । न वज्जाति स्थिति सम्यक् तथापि क्रियया विना ॥ करं धीना पुनः सा" (४।४५), "नाडोदशकमाश्रित्य ता एवाङ्गुल्यो मताः" (४।२२) इत्येवं पारमेश्वरसंहिता-वचनान्युदाहृत्य न्यासलक्षणमाह । आमगशास्त्रेषु तन्त्रशास्त्रेषु च न्यासानां महान्-प्रपञ्चो विद्यते । मन्त्राक्षराणां पदानां सम्पूर्णस्य मन्त्रस्य च भावनाख्येन मानसेन व्यापारेण सह कराङ्गुलीनां यथायथं निर्दिष्टेष्वङ्गेषु योजनं विदधता साधकेन स्वकीयस्य देहस्य दिव्यत्वमापाद्यते ।

२. योगस्य पट्टं वसनविशेषः, योगार्थं पट्टमिति वा यद्वस्त्रेण पुष्ठजानुवन्धनं भवति तत् । तल्लक्षणं यथा—पुष्ठजान्वोः समायोगे वस्त्रं वलयवद् दृढम् । परिवेष्ट्य यदूर्ध्व-क्षुस्तिष्ठेत्तद् योगपट्टकम् ॥" इति पाद्ये कार्तिकमाहात्म्ये द्वितीयोऽध्याये (शब्दकल्पद्रुमे-भा० ४, पृ० ५६) । "योगाभ्यासायं पट्टम् । योगिषाधयं पट्टसूत्रमेदे । योगपदकमन्यत्र—त्रिविधं योगपदकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् । द्वितीयं मृगचर्मव्यं तृतीयं तन्तु-निर्मितम् ॥ चतुर्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्येण यज्ञसूत्रवत् ॥" सिद्धान्तदीपिका । चतुर्मात्रं चतुरङ्गुलमात्रम् । वीरमि०" (वाचस्पत्ये भा० ६, पृ० ४७८०) ।

३. "मध्यजिह्वे स्फारितास्ये मध्ये निक्षिप्य चेतनाम् । होच्चारं मनसा कुर्वन्ततः शान्ते प्रलीयते ॥" (श्लो० ८०) इति विज्ञानभैरवश्लोकेऽन्यनकहकारमात्रोच्चारणमुप-दिश्यते । अस्य स्वरूपादिकं तत्रैव व्याख्यानेऽस्माभिः कृते तदुपोद्धाते (पृ० २७-३०) च द्रष्टव्यम् ।

तत्रायं क्रमः—स्वहृदयकमलं तत्तत्पदभेदेन चातुरात्म्यैरधिष्ठितं स्मृत्वा
जगत्पदस्थेनानिरुद्धेन सह आत्मानमेकीभूतं ध्यायन् प्रत्यहं तन्मन्त्रं शतवारं
जपेत् । एवं तन्मन्त्रजपमामर्ष्यात् तदीयं ज्ञानं माहात्म्यं च स्वस्मिन् भावयेत् ।
एवमेकं संवत्सरं यावद् योगाभ्यासे कृतेऽनिरुद्धतादात्म्यं समन्वितो भवति योगी ।
तदनन्तरमनिरुद्धं मन्त्रेण सह प्रद्युम्ने संहृत्य प्रद्युम्नोऽहमिति तादात्म्यभावनया
कुर्वन् प्रत्यहं तन्मन्त्रं शतद्वयं जपन् पुनरेकं संवत्सरं नयेत् । एतेन प्रद्युम्नप्रभावो
भवति । एवं रीत्या सङ्कर्षणमन्त्रं वासुदेवमन्त्रं स्वप्नव्यूहानिरुद्धादि वासुदेवान्त-
मन्त्रचतुष्टयं च प्रत्येकमेकैकं संवत्सरं जपवृद्धिक्रमेण तत्तादात्म्यभावनया
सहाभ्यस्यन् तत्तन्मन्त्रं तत्तदुत्तरमन्त्रे उपसंहरन् सुषुप्तिव्यूहवासुदेवमपि तुर्यस्थाने
स्थिते परात्परावासुदेवे उपसंहरन् तत्तादात्म्यभावनया तन्मन्त्रं ध्यातुं ध्याया-
विभागेन यावत्तन्मयत्वं ब्रजेत् तावदन्तं जपन् ततो जपक्रियां त्यजेत् ।
एवमभ्यासाद् भगवद्वाचमापन्नो योगी वेद्यवेदकभावरहिते समाधौ यदा स्थिति
रुभते, तदा ब्रह्म सम्पद्यते । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । परमसाम्यं भजतीति
यावत् । तदुक्तम्—

अनेन क्रमयोगेन जपवृद्धयन्वितेन तु ॥

निखिलं चाप्यधीकुर्याद् मन्त्रवृन्दं पुरोदितम् ।

१. जयाख्यायां (३२।११) योगाख्यानपटले, मृगेन्द्रादिषु च शैवागमेषु योगपादे
(श्लो० ३) जपो योगाङ्गतया निदिश्यते ।—वाचिकः, जपांशुः, मानस इति त्रिविध
एव जपः सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अत्र तु—“वाचिकं क्षुद्रकर्मायं मुपांशुः सिद्धिकर्मणि ।
मानसो मोक्षलक्ष्मीदो ध्यानात्मा सर्वसिद्धिः ॥” (३९।३५) इत्येवं लक्ष्मीतन्त्र-
प्रामाण्येन ध्यानात्मा चतुर्यः प्रकारोऽपि भाष्यकारेण जपस्य प्रदर्शितः (पृ० ८५),
तस्य योगाङ्गता च व्याख्याता (पृ० ११५) । जयाख्यायां जपविधानाख्ये चतुर्दशे
पटलेऽपि सोऽयं विषयो विस्तरेण समेदोपभेदं भणितः ।
२. अस्यां स्पष्टोक्तौ सत्यामपि—“मुद्रां वदंश्चा स्मरेद् ध्यानं देवोऽहमिति भावयेत्”
(१७।३६) इति सात्वतवचनोपबृंहके—“अहं स भगवान् विष्णुरहं नारायणो
हरिः । वासुदेवो ह्यहं व्यापी भूतावासो निरञ्जनः ॥ एवंपरमहङ्कारमासाद्य सुदुर्ल-
भं मुने ।” (११।४१-४२) इति जयाख्यवचने जागरुके सत्यपि, भाष्यकारः—
“नैतावता जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपवयं शङ्कनीयम्” (पृ० २९६) इति वदति,
—“पाञ्चरात्ररक्षाप्रामाण्येन च तत्समर्थयति । तदेतच्चिन्त्यम्, “ज्ञानात्मन्येकतां गतम्”
(१९।१२२) इत्यत्रापि तयोरेकत्वस्य स्पष्टं प्रतिपादनात् । “जायते तत्परं ब्रह्म
वासुदेवाख्यमव्ययम्” (१९।१४०), “प्रकृत्या सह चाम्येति विलयं ब्रह्मदीक्षया”

यावदाभाति भगवान् स्थाने प्रापूर्वैर्लक्षणैः ॥
प्रलीनमूर्तिरमलो ह्यनन्तस्तेजसा निविष्टः ।
चिदानन्दधनः शान्तो ह्यनोपम्यो ह्यनोकुलः ॥
समाधायामनात्मानं तत्र त्यक्त्वा प्रपन्नः ।
ध्यातुं ध्यायाविभागेन यावत् तन्मयतां ब्रजेत् ॥
यदा संवेद्यनिर्मुक्ते समाधौ लभते स्थितिम् ।
अभ्यासाद् भगवद्योगी ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ (६।२१-२३४)
मन्त्रात्मकस्य भगवत् आराधनं चैव विधीयते—स्नातो बद्धकचां भीतो
शुद्धवासोऽर्घ्यपुष्पधृक् साधक आसने उपविश्य देहाप्यायनात्मिकाभ्यां
धारणाभ्यां प्राणायामान्वितां भूतशुद्धिं कुर्यात् । तद्यथा—कैवलेन भावनासहितेन
वा मन्त्रेण नाभिदेशस्थितं देवं ध्यात्वा कलमं संगृह्य वायुमार्गेण प्रथमप्राणा-
यामान्त्यरेचकवायुमार्गेण निःसृत्य तं द्वादशान्तावधीं सिपेत् । निरस्तपांश्च मन्त्रेण
वातंचक्रसमन्वितं द्वितीयप्राणायामपूरकवायुसहितं नासग्रेण देहे सम्पूरयेत् ।

(१९।१८०) इत्यादिभिर्वचनैरप्ययमेव पक्षः समर्थितः । वासुदेवः परा प्रकृतिः
(२।२।४२) इति ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यवचनेन, “इह स्वस्व्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥” इति श्रीमद्भगवद्गीतावाक्येन, “अनेनेना-
दिमूर्तेर्वै सत्स्थितं वटबीजवत्” (५।८९) इति सात्वतकदधान्तेनापि च वासुदेव
एवं सर्वेषां प्रकृतिरिति ज्ञायते । विषयश्चायम्—निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति
(मुण्ड० ३।१३) इत्यादिभिः श्रुतिभिरप्युपपाद्यते । जीवात्मा चिन्मयः पुमान्
(११।३५) इत्यत्र च सात्वतायां स्पष्टमेव तस्य चित्स्वरूपत्वमुच्यते ।

१. संवेद्यनिर्मुक्तः समाधिरयं षडञ्जप्रकरणेऽपि (१९।११३) स्मर्यते । स च योगसूत्र-
प्रतिपादितादसम्प्रज्ञातसमाधेरभिन्न इति विभावनीयम् ।
२. तन्त्रान्तरेषु भूतशुद्धिप्रकरणे प्राणायामसाहाय्येन शोषदाहाप्यायां उपदिश्यन्ते । अत्र
तु दाहाप्यायात्मकं धारणाद्वयमेव वर्ण्यते (पृ० ३५६) । एवं चात्र शोषस्य दाह
एवान्तर्भावो मन्तव्यः ।
३. धारणाद्वयमत्र वर्णितम्, धारणानां द्विषट्कं च वर्णाञ्चविषयकं प्रकरणे दृश्यते । अत्र
“पञ्चभिर्धारणाभिर्द्विषट्कां वा शोषयेत्तनुम्” (३।१४३), “धारणापञ्चकं चैव
संक्षिप्तं विहितं द्वयम्” (३।२२३) इत्येवं च धारणापञ्चकं पारमेश्वरे स्मर्यते ।
धारणाविषयकः प्रपञ्चः पारमेश्वरे तुनीयाध्याये, जयाख्यायां च समाविख्यापने
दशमे पटले द्रष्टव्यः ।

गतिरुद्धेन वायुना तृतीयप्राणायामकुम्भकेन च तं मन्त्रेशं हृदयस्थं ध्यायेत् । चित्तोपशमनार्थं वायुजयाय चायं प्राणायामोऽर्हस्यते । अथ बहिः शनैः शनैः केवलं मास्तं क्षिपेत् । अन्त्यं रेचकं विनाऽन्येषामुत्तरोत्तरं यथाशक्ति कालह्रासं नित्यमेव समाचरेत् । अथ तप्तहाटकसन्निभं सहस्ररश्मिसंकाशं मन्त्रेशं द्वादशान्ते वृत्तमण्डलमध्यगं स्मृत्वा पञ्चतन्मात्रैर्मुक्तं स्वकं विग्रहं निर्वहेत्, दक्षिणाङ्घ्रे-रङ्गुष्ठप्रान्तप्रदेशे^१ युगान्तहुतभुक्स्वरूपं ज्वालाशतसमावृतं शिखाक्षरं^२ ध्यात्वा तेन समन्ततः प्रज्वलन्तं स्वविग्रहं ध्यायेदिति भावः । तदनु देहजां ज्वालां मन्त्रनाथे लयं गतां भावयेत्, दिव्यं प्रशान्ताकारं तं मन्त्रनाथं च चेतसाऽविधाय स्वमन्त्रात् तन्मन्त्रप्रतिपाद्य^३ द्वादशान्तस्थितभगवतः सकाशान्निस्सुतेनामृतीधेन स्वकं विग्रहमासिञ्चेत् । ततः समन्त्रं तद्विम्बं द्वादशाङ्गुलोपरि वृत्तमण्डल-मध्यस्थं हृदि विन्यसेदिति ।

योगस्य लक्षणं संहितायां कुत्रापि न निर्दिष्टम् । भाष्यकारेण पाञ्चरात्र-रक्षादिशा शाण्डिल्य-पराशर-दक्ष-याज्ञवल्क्यवचनानि समुद्धरता तद्विहितम् । तत्र शाण्डिल्यमतेन—अयं परमात्मा ईदृशः, अयं जीवात्मा ईदृश इत्येवं तयोः सम्बन्धानुसन्धानमेव योगः । वस्यैरिन्द्रियैः सम्पन्ना बुद्धेर्ब्रह्मणि संस्थितिरपि योगपदेनोच्यते । पराशरमतेन आत्मप्रयत्नसापेक्षया विशिष्टाया मनोगतेर्ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते । सर्वभावविनिर्मुक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य^४ ब्रह्मणि न्यास एव ध्यानं योगश्चेति दक्षः । मनो बाह्यवृत्तिरहितं कृत्वा क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मणि न्यास एव योग इति च याज्ञवल्क्यः । अत्र शाण्डिल्यस्य द्वितीयं पराशरोयं च लक्षणमेक-विधम् । एवमेव दक्षस्य याज्ञवल्क्यस्य च लक्षणं समानमिति त्रिविधमत्र योगस्य लक्षणं प्रतिपादितं भवति—जीवात्मपरमात्मनोः सम्बन्धानुसन्धानं प्रथमम्,

१. एष विषयः—“कालाग्निना कालपदादुत्थितेन स्वकं पुरम् । प्लुष्टं विचिन्तयेदन्ते शान्तामासस्तदा भवेत् ॥” (श्लो० ५१) इति विज्ञानभैरवोऽपि वर्ण्यते । कालपदाद् दक्षिणपादाङ्गुष्ठान्तं । स्वकं पुरम् आत्मीयं पाञ्चभौतिकं शरीरमित्यर्थः ।
२. शिखाक्षरं बह्विनीजमित्यर्थः ।
३. द्वादशान्ते स्वमूर्त्तौ द्वादशाङ्गुलोपरीत्यर्थः (पृ० २९४) इति भाष्यकारः । द्वादशान्तोऽयं द्विषट्कपदेनाप्यत्र (१८।५४) निर्दिश्यते । “द्विषट्कं धारणानां च” (१९।१५८) इत्यत्र तु द्विषट्कशब्दो द्वादशसंख्यापरामर्शकः । प्रकरणेऽस्मिन्नकारो हकारश्च द्वादशान्त इत्युच्यते । विषयोऽयमत्रैव (पृ० ४७) मूले टिप्पणीषु च वर्णितो द्रष्टव्यः ।
४. क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं भगवद्गीतायां त्रयोदशाध्याये निर्दिष्टमत्र स्वीकर्तव्यम्, न तु नवमे परिच्छेदे (श्लो० ३०) पिण्डबीजादिप्रकरणे प्रोक्तम् ।

शुद्धस्य मनसो ब्रह्मणि संयोगात्मकं द्वितीयम्, बाह्यवृत्तिरहितस्य क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मणि योजनं च तृतीयमिति । अन्ततः परिष्कृतचित्तवृत्तेर्जीवात्मनः परमात्मनि योजन-मित्येकमेव सर्वलक्षणसमुच्चायकं योगस्य लक्षणं परिनिष्पन्नं भवति ।

परस्य भगवतोऽर्चनेऽष्टाङ्गयोगयुक्तानां हृद्याग्निरतात्मनां योगिनामेवाधि-कारोऽत्र (२।७-८) निर्दिष्टः । तेन संहितेत्यमष्टाङ्गयोगस्य समर्थिकेति ज्ञायते । कानि तान्यङ्गानीति तु तेषां नाम न दृश्यते । जयाख्यायां तु—योगाख्याने, त्रयस्त्रिंशो पटले प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-जप-योग-ऊह-समाधिभैरवोऽष्टाङ्गो योगो वर्णितः । एष च पातञ्जलादष्टाङ्गयोगाद्^१ मिद्यते ।

आधारनाभिहृत्कण्ठाख्यचतुश्चक्रविशिष्टस्य नवद्वारस्य देहस्य (२।५८, ६१), नाभिचक्र-हृत्पद्म-कन्दमूल-गलावट-भ्रूमध्य-ब्रह्मरन्ध्रख्यस्थानानाम् (२।५९), अपान-कण्ठकूप-नाडी-ब्रह्मनाडी-मास्त-शशि-सूर्यप्रभृतिशब्दानां चान्न प्रयोगदर्शनात् कुण्डलिनीयोगस्य प्रारम्भिकं स्वरूपमप्यत्र दृग्गोचरीभवति ।

अन्तर्यजनविधौ मन्त्रात्मकेनैव स्वरूपेण भगवानर्च्यत्वेनात्र निर्दिष्टः । मन्त्रप्रसादादेव साधको भगवतः स्वरूपसाक्षात्काराय ईष्टे । तदेवं चित्तशुद्धेः, जीवात्मनः परमात्मना सह संयोगस्य च प्रमुखं साधनं मन्त्र एवात्र समुपदिश्यत इति सात्वतसंहितेयं प्राधान्येन मन्त्रयोगस्य प्रतिपादिका । अत एव भूयसा प्रपञ्चेन चातुर्व्यूहचतुष्टयादीनां मन्त्रा अत्र समुपदिष्टाः । अथापि प्रसङ्गानुसारं तदितरस्यापि शास्त्रान्तरेषु प्रतिपादितस्य योगस्य यत्स्वरूपमत्रोन्मीलितम्, तदस्मिन् सटिप्पणीके निबन्धे संक्षेपेण व्याख्यातं विदुषां मोदाय भवेदिति शम् ॥

१. मृगेन्द्रागमे योगपादेऽपि—“प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानवीक्षणौ । जपः समाधिरित्यङ्गान्यङ्गी योगोऽष्टमः स्वयम् ॥” (श्लो० ३) इत्येवमिमान्येव योगाङ्गानि निर्दिश्यन्ते । अत्र वीक्षणमभिवीक्षणम् ऊहस्तक इत्यनर्थान्तरम् । सप्त अङ्गानि, अङ्गी योगश्चाष्टम इति तु प्रतिपादनं भङ्गिभेदः । अपवादोऽस्ति जयाख्यायां किञ्चिदत्र वैशिष्ट्यम् । तत्र हि प्राकृतं पौषम् ऐश्वर्यं चेति योगभेदत्रयं प्रतिपाद्यते (३।१।३३) । विवरणं चात्रापेक्षितम् । न च तद् दृश्यते मृगेन्द्रागमेऽपि । प्रकृतिसिद्धे प्राकृतम्, स्वाभाविकमिति यावत्, पुरुषकारेण उद्यमेन साधितं पौषम्, देवादीना-मैश्वर्येण सिद्धमिति हि तेषां शब्दानामर्थः प्रतीयते ।
- पहङ्गो योगोऽपि वैष्णवशैवशाक्तादिष्वगमेषु, बौद्धशैवशाक्त्यु तन्त्रेषु च प्रति-पाद्यते । तस्य विवरणमस्मान्नित्याषोडशिकाणवोपोद्घाते (पृ० ११७-११९), विज्ञानभैरवोपोद्घाते (पृ० ३६-३८) च दत्तमिति विशेषजिज्ञासुभिस्तत एवाव-लोकनीयम् ।

